1844 áprilisa és 1845 júliusa között bejárta Nyugat-Európát, utazásai során szerzett élményeit, meglátásait tudósításként elküldte a hazai újságoknak. Felejteni ment, írt keresni fájdalmára. Sok tapasztalatot gyűjtött, összehasonlította a nyugati világot hazájával, látta a különbséget a fejlett nyugati országok és a félfeudális Magyarország között. Lehetősége adódott arra, hogy külföldön maradjon, ezáltal jobb és biztosabb körülmények között élhetett volna tovább. Őt mindvégig a visszatérés gondolata foglalkoztatta, annyira szerette anyanyelvét, hogy az hazahúzta. Elvetette még a lehetőségét is annak, hogy elhagyja hazáját.

Lelkileg és fizikailag megerősödve tért haza és látott munkához. Ekkor vette kezdetét pályájának kiteljesedése. Tizenhat hónapnyi távolléte alatt összegyűlt egy kötetre való népköltészeti anyag, sőt még azt meghaladó mennyiségben is. A Kisfaludy Társaság őszi ülésén ismertette a népköltészet iránt érdeklődő társait, és javaslatot tett a gyűjtemény megjelentetésére. Megkezdődtek az első kötet kiadásának munkálatai, a Társaság ezzel a munkával Erdélyi Jánost bízta meg, aki ekkor már a Társaság titoknoka volt. A népköltészeti alkotások gyűjtését nem hagyta abba, hanem továbbra is folytatta. Erdélyi feladata lett a kiadásra kerülő anyag válogatása, szerkesztése, amely több mint 10 000 népdalt, és variáns tartalmazott. A kiadás anyagi fedezetét is megoldotta, sikerült egy tokaji ügyvéd anyagi segítségével a kiadás anyagi költségeit fedeznie. Előfizetési Felhívását a lapokon keresztül intézte az olvasókhoz, melyben kérte a megjelent kötet megvásárlását, hogy „terjedjen az el a nép között, mert neki semmi sem lehet kedvesebb olvasmány, mint a maga érzései, eszméi, érdekei." 1846 és 1848 között Erdélyi János szerkesztésében látott Pesten napvilágot a Népdalok és Mondák I-III. kötete.

Erdélyi nemcsak a magyar népköltészettel foglalkozott, de a Kárpát-medencében élő többi nemzetiség, a „népszakadékok" dalaival, meséivel is. Nagyra értékelte a szerb, szlovák, kárpát-orosz, román népdalokat. Megállapította, hogy a szláv nemzetségeknek Szent István korából vannak népdalaik, melyeket megőriztek évszázadokon át. Hathatós támogatásával Sárospatakon jelent meg 1864-ben Lehoczky Tivadar Magyar-orosz népdalok c. gyűjteménye A hazai Nem-magyar ajku Népköltészet Tára sorozatban.

1848-ban nemzetőrnek állt, június 1-jétől pedig megbízták a Nemzeti Színház igazgatói teendőivel. Szerkesztette a Respublica c. radikális lapot, és kiadta a Szabad hangok c. lázító hangú versgyűjteményét. Elegendő, ha felidézzük verssorait: „Hát legyen a nemzet gazdája magának, A nép csak a népet ismerje urának...". A forradalom bukása után Erdélyi János pályája derékbatört. Az orosz inváziót és az osztrák hatalom megtorlása elől elhagyta Pestet. Egy évig Zemplén megyei barátainál, Cselejben húzta meg magát. Itt írta naplójegyzeteit, amelyeknek élénk stílusa és humora a mai olvasó számára is élvezetes olvasmány.

1850 őszén Pestre visszatért és itt szembesült mindazzal a veszteséggel, amiről vidéki tartózkodása idején nem nagyon tudott. Nehezen élte meg Petőfi Sándor elvesztését, erről így írt: „...Soha nagyobb költőt nem vesztett még a magyar, mint ő volt és pedig a férfiuság első éveiben. Emlékezetét felhagyta nekünk s az embernek szinte fáj most, hogy hibáiért megrótta egyszer, mert talán hibáiban is kellett volna szeretnünk őt...". Itt jegyzem meg, hogy Petőfi mélyen tisztelte Erdélyit, benne a tudós embert, a szigorú műítészt. Egy alkalommal azt írta róla: „Én őt nagyon szeretem!".

Pesten már nem érezte jól magát. 1851-ben még megjelent szerkesztésében a Magyar Közmondások Könyve. A Pesti Naplóban Gyűjtsük a hazai népszokásokat! címmel felhívást intézett a néphez. Emiatt hadbíróság elé állították, a vádak alól ugyan felmentették, de a gyűjtést nem folytathatta tovább. Munkáját ellehetetlenítették.

Ez év szeptemberében elfogadta a sárospataki főiskola felkérését, kinevezték a filozófia professzorának. Nagyívű elképzelésekkel érkezett Patakra, amelyet Pest elnémetesedő hatásának ellensúlyozására újabb vidéki magyar szellemi központnak szánt. Tisztában volt azzal, hogy az oktatásnak és a köznevelésnek milyen nagy szerepe van a nép felemelkedésében. Ezeknek az ügyeknek érdekében munkálkodott pataki évei alatt.

1853-ban megnősült, egy csallóközi birtokos lányát, a Gellérben élt Csorba Ilonát vette feleségül. Ebből a házasságból született Erdélyi Pál, aki maga is irodalomtörténész és könyvtártudós lévén tovább vitte az atyai örökséget. Lányai - Dr.D.Erdélyi Zsuzsanna Kossuth díjas néprajztudós, és Dr.T.Erdélyi Ilona irodalomtörténész, az MTA doktora, professzor emeritusz - a magyar tudomány és művelődéstörténet jeles képviselői, Nagykapos és Gellér díszpolgárai.

Erdélyi Jánoshoz visszatérve, az 1850-es években számos jelentős irodalmi kritikát, tanulmányt írt Petőfiről, Arany Jánosról, Madách Imréről. Ekkor jelent meg a Magyar népmesék képes kiadása, a Pesti Naplóban az Egy századnegyed a magyar szépirodalomból c. munkája, amelyben az 1830-1855 közötti magyar irodalomról készített átfogó értelmezést. Figyelme egyre inkább a bölcsészet felé fordult. A hazai bölcsészet jelene c. írásában a hazai Hegel tanítványok nevében megvédte a német mester tanait, és elítélta a hazai egyezményesek, Hetényi János és Szontágh Gusztáv elavult, korszerűtlen elméleteit. Nagy kutatómunka előzte meg A bölcsészet Magyarországon c. mű kiadását, amelyben a hazai filozófia úttörőinek életét és munkásságát mutatta be. Műve korai halála miatt csak részben készült el.

Sárospatakon az ő kezdeményezésére megalapították a Tanítóképző Intézetet, elindította a Népiskolai Könyvtárt, a „Tápda", a szegény sorsú diákok menzáját és a Történeti arczképcsarnokot. 1857-ben az ő szerkesztésében indult meg az első protestáns tudományos folyóirat, a Sárospataki Füzetek, abban a reményben, hogy Sárospatak idővel egy magyar szellemi központtá válik. Az ehhez fűzött várakozások csak részben teljesültek.

Amikor 1858-ban Csengery Antal, az irodalmi élet szervezője hívta Pestre, nemet mondott, és maradt Patakon. Az 1860-as évek torzsalodásaiba, viszályaiba belefáradva úgy döntött, hogy elhagyja Patakot, és visszatér írói munkájának fontos színhelyére, a fővárosba. Készülődés közben hirtelen érte a halál az 54 éves férfiút 1868. január 23-án. Halálhírét akadémikustársa, Arany János jelentette be a Magyar Tudományos Akadémián: „A hírlapok meghozták a döbbentő tudósítást, a család gyászjelentése is megérkezett: Erdélyi János nincs többé! Sérteném a perc hangulatát s a jelenlévők érzelmeit, ha részletes adatok felhozásába ereszkedném arra nézve: ki volt ő. Majd eljön a kegyeletes visszaemlékezés órája, midőn felszámítjuk a veszteséget, melynek e pillanatban csak súlya borít el. Ami leginkább fáj, az, hogy e jelesünk - mint előtte annyi más - még szinte nem vala túl élete munkabíró delén, s ő a munkát nemcsak bírta, hanem egész lélekkel teljesíté is. Költő, műbíró, bölcsész: e három jelenség összhangzatban fejlett s jutott érettségre nála: mint költő néhány darabjában senki mögött nem, - mint műbíró az egyetemest a nemzetivel kapcsolva, mindenkor a jelen színvonalán áll, s tetemes része van benne, hogy költészetünk a hazai föld érintése által megizmosodjék, - mint filozof éppen hazai bölcsészetünk kisded pantheonának oszlopait rakja vala, midőn a kérlelhetetlen halál a még csak 54 éves férfiút e hó 23-án oly váratlanul kivágta sorainkból. Legyen áldott emlékezete!"

2014 áprilisában a Magyar Tudományos Akadémia Budapesten emlékülést rendez a 200 évvel ezelőtt született Erdélyi János tiszteletére.

Demjénné Kovács Erna